



Dini tutum ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması

Üzeyir Ok*

Özet

Bu çalışmada İslami bir kültürde dindarlığı ölçmek için bir dini tutum ölçeği geliştirilmiş ve biri 930 diğeri 388 üniversite öğrencisi olmak üzere iki farklı örneklem ve çalışmadan elde edilen veriler çerçevesinde ölçeğin metrik özellikleri sunulmuştur. Sonuçta Ok-Dini Tutum olarak isimlendirilen ölçeğin yüksek iç tutarlılığa sahip olduğu görülmüştür (.81 ve .91). Açılımsal ve doğrulayıcı faktör analizleri ölçeğin 4 ayrı alt grubuyla (bilişsel, duygusal, davranışsal ve ilişkisel) iyi bir model oluşturduğunu onaylamaktadır. Francis Hristiyanlığa Yönelik Dini Tutum ölçeği (Francis ve ark., 2005) ve İç-Güdümlü dindarlık (Allport ve Ross, 1967) ölçekleri çerçevesine ölçeğin aynı zamanda güçlü kriter geçerliliğine de sahip olduğu gözlenmiştir. Mevcut ekonomik biçimiyle ölçek, sosyal bilimlerin farklı alanlarında dinin bir değişken olarak yer alacağı araştırmalarda güvenle kullanılabilir görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: dini tutum, geçerlilik, güvenilirlik, iç-güdümlü dindarlık, Francis dini tutum, İslam, Din

*Doç. Dr. Üzeyir Ok, Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, e-posta uzeyirok2002@yahoo.co.uk

Bu çalışmada yer alan *Araştırma I* Cumhuriyet Üniversitesi CÜBAP birimi desteğiyle gerçekleştirilmiştir.

Religious attitude scale: scale development and validation

Abstract

In this paper a scale of religious attitude (in an Islamic tradition) was constructed and its metric properties were introduced on the basis of its tests on two different samples (ns=930 and 388) of university students. It was found that the scale, which was named as Ok-Religious Attitude Scale, recorded high alpha scores (.81 and .91). Both explanatory and confirmatory factor analyses confirm that the scale with its four subscales (cognitive, emotional, behavioural and relational) form an ideal model. It was also observed that the scale revealed a powerful criterion validity which was obtained from its comparison with Francis Scale of Attitude Towards Christianity (Francis et al., 2005) and Intrinsic Religiosity scale (Allport & Ross, 1967). In its final form the scale seems to be a reliable, valid and viable tool with its economic and consistent content to be used in social science researches with a religiosity variable.

Key Words: religious attitude, validity, reliability, intrinsic religiosity, Francis religious attitude scale, Islam, religion, Turkey

Giriş

Güçlü ölçme aletlerine sahip olmadan sağlam ölçümler gerçekleştirmek mümkün değildir. Aynı zamanda farklı farklı ölçüm aletleri kullanarak aynı konuda sağlıklı ve tutarlı bilgi üretmekte güçtür. Diğer taraftan, bir konuda hazır ölçekler varken aynı konuda yeniden ölçek geliştirmeye çalışmak ta enerji kaybı olarak görülür.

Türkiye’de dindarlığı ölçmek amacıyla geliştirilen hatırı sayılır sayıda ölçek bulunmaktadır. Bu ölçekler arasında metrik olarak iyi geliştirilmiş ölçekler olduğu gibi bu yönden daha fazla geliştirilmesi gerekiyor gözükten ölçekler de bulunmaktadır. Bazı durumlarda birbirinden ayrı düşünülmesi gereken farklı boyutları ölçtüğünü ileri sürülen ölçeklerden bir kısmının, aslında dindarlığın yaklaşık aynı boyutunu ölçebileceği (dolayısıyla tekrardan) konusunda ciddi şüpheler taşımaktadır. Böyle olunca da ölçeklerin hacmi (madde sayısı) çoğalmakta ve dolayısıyla kullanımdaki pratikliği azalmaktadır.

Diğer taraftan farklı bir kültürden uyarlanan dindarlık ölçeklerinin maddeleri ülkemizde kendilerinin “farklı bir dini geleneğe ait” olduklarını ifade biçimlerinde hissettirmektedirler. Bunlar her ne kadar metrik olarak iyi sonuçlar vermiş olsa da yerel durumu tam ve iyi olarak yansıttığı söylenemez.

Bilindiği gibi dindarlık tanımı güç, göreceli ve dolayısıyla boyutları zengin olan bir kavramdır (bkz. Yaparel, 1987). Bu yüzden din psikologları “operasyonel” tanımlara vurgu yapmışlardır. Bu da geliştirilecek dindarlık ölçeğin neyi ölçtüğünün tam olarak tanımlanmasını ima etmektedir. Böylece kişi ölçtüğünü düşündüğü dindarlığın ne tür bir dindarlık olduğunu açıklamış olur. Mevcut çalışmalarla ilgili yukarıda bahsedilen muhtemel eksiklikler dikkate alınarak hem kapsamlı hem de güvenilirliği ve geçerliği yüksek bir dini tutum ölçeği geliştirmenin bir ihtiyaç olduğu düşünülmüştür.

Belki bu çalışmada geliştirilmeye çalışılan dindarlık ölçeği de bazıları için bu alandaki belirsizlikleri ortadan kaldırmaya yetmeyecek ve yeterince tatmin edici olmayacaktır. Çünkü Spilka, Hood, Hunsberger ve Gorsuch (2003)’un vurguladığı gibi aslında dindarlık tanımları genellikle o tanımı yapanları tatmin etmektedir. Ne var ki kapsamlı, çok yönden geçerli, tutarlılığı yüksek, psikometrik açıdan güven verici ve kullanışlı bir ölçek dindarlığın yer aldığı ölçümlerde bütünlük sağlayıcı olur ve birden farklı türden ölçek kullanmanın bulgularda doğurabileceği karmaşıklıkları önleyici olur.

Bilindiği gibi dindarlık din psikolojisi literatüründe birden farklı tarzda ölçülmektedir. Bunlar arasında Dini Ortadoksi, Dini Etki (Religious Saliency), Kişisel Dindarlık Belirleme vb. yer almaktadır. Diğer bazı çalışmalarda dindarlık bir kuram veya kavram çerçevesinde ölçülmektedir. Örneğin güdü kavramı bakımından İç-güdümlü- Dış güdümlü (Intrinsic-Extrinsic) dindarlık (Allport & Ross, 1967), Arayış (Quest) olarak dindarlık (Batson ve ark., 1993), Literal-Antiliteral ve Mitolojik (LAM) dindarlık (HUNT, 1972), Literal-Simbolik Aşkılık içleyen-Aşkılık Dışlayan boyutlardan oluşan Post-Eleştirel (Post-Critical) dindarlık (Hutsebaut, 1996) ve Dini Tutum (Francis & Stubbs, 1987) bu tür çalışmalar arasında yer alır.

Dini Tutum

Bu çalışmada sunulan dindarlık ölçeği bu tarzlardan “tutum” kuramına bağlı olarak geliştirilmiştir. Tutum ise basitçe insan, nesne veya düşüncelerin (olumlu veya olumsuz bir şekilde) değerlendirilmesidir (Aronson ve ark., 2010). Tutumların dolaylı olmak üzere genlerle ilintili olduğu ve öğrenme ilkeleri çerçevesinde (klasik ve edimsel koşullama) oluştuğu veya söndüğü bilinmektedir. Sosyal psikolojinin temel konularından biri olarak tutumun üç farklı bileşeni bulunmaktadır: düşünce/biliş (tutum nesnesine yönelik düşünce ve inançlar), duygu (tutum nesnesine yönelik duygusal reaksiyonlar) ve davranış (tutum nesnesine yönelik davranış biçimleri). Bu bileşenler aynı zamanda bilişsel, duygusal veya davranışsal olarak temellendirilmiş tutum adını almaktadır. Örneğin bir kişinin tutum nesnesine yönelik tutumunun davranışsal boyutu onun o ana kadar yaptığı davranışlarına göre değerlendirilir (Aronson ve ark., 2010). Normal şartlarda tutumun bu üç bileşeninin birbiriyle ilintili ve uyumlu olduğu varsayılır (Myers, 1990). Örneğin bir kişi dinle ilgili olumlu düşünüyorsa bu kişinin dini davranışlara veya dine yönelik olumlu duygulara sahip olduğu düşünülür.

Buna bağlı olarak Tutum çalışmalarının altında yatan önemli bir varsayım tutumların insan davranışını yordadığıdır. Yani örneğin kişinin dinle/dindarlarla ilgili olumlu/olumsuz düşüncesi ve inancı öğrenildiğinde onun dinle ilgili davranışının nasıl olacağının yordanabileceği düşünülür. Bununla birlikte araştırmalar surpriz bir şekilde tutumların davranışı az yordadığını dile getirmişlerdir. Örneğin insanların dinle ilgili tutumunu ölçen çalışmalar dinle ilgili olumlu tutuma sahip olmakla Pazar günü kiliseye gitme arasında sadece

orta düzeyde bir ilinti bulmuşlardır (Myers, 1990). Dolayısıyla dış faktörlerin davranışı belirlemedeki rolünün içsel inanç ve duygulardan daha güçlü olduğuna vurgu yapılır (Myers, 1990). Diğer bir ifadeyle insanlar gerçek tutumlarını çevresel etkilere bağlı olarak saptırarak söyleyebilirler. Hatta Myers çevresel faktörlerin en derin inanca bile aykırı davranmaya yol açacağını savunarak Hz. İsa'nın yedi havarasından biri olan Peter'in, çarmıha gerilmesi sırasında Hz. İsa'yı tanımadığını söylemesini örnek gösterir (Myers, 1990). Bununla birlikte, söz gelimi insanların dine yönelik genel tutumları her ne kadar bir kişinin gelecek Cuma camiye gideceğini düşük düzeyde yordasa da (ki kişi hava ve çevre şartlarından dolayı o hafta gidemeyebilirler), daha genel çerçevede kişinin dini davranışının niceliğini yordadığı düşünülür (Myers, 1990).

Yapılan araştırmalar tutum ölçümleri, genel bir tutum nesnesine (örn. din) yönelik bir tutumun dinle ilgili daha özel bir davranışı (örn. namaz kılma) büyük oranda yordamadığını, buna karşılık özel bir tutum nesnesine yönelik tutumun o tutum nesnesini geniş çapta yordadığını göstermiştir (Myers, 1990). Sonuçta Myers tutumun davranışı yordaması için 3 önemli özellikten bahseder: (a) Tutum ifadesi ve davranış üzerindeki diğer etkilerin (örn. çevresel) azaltılması, (b) tutumun gözlenen davranışla spesifik olarak ilintili olması ve (c) davranışı yordayacak tutumun önemli olması.

Bu konudaki diğer bir önemli nokta da tutumun davranış tarafından belirlenmesi olgusudur. Yani tutumlar davranışı yordayabileceği gibi davranış ta belirli bir nesne konusunda tutumuzu oluşturmaya başlamaktadır. Yaygın deyimle “inandığınız gibi yaşamazsanız yaşadığınız gibi inanmaya başlarsınız”. Sözel ifadelerde bile insanlar inanmadıklarını söylediklerinde bile zamanla tutarlı olma adına (ya da çelişkiden kaçınmak için) söylediklerine inanmaya başlarlar. (Myers, 1990).

Tutumlar ayrıca açık ve örtük şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Açık tutumlar doğrudan ve bilinçli biçimde sergilenen tutumları içerirken örtük tutumlar kişinin farkında olmadıkları ve açık tutumun karşısı olan tutumlarını içermektedir. Örneğin bir insan genel olarak dindarlara yönelik olumlu tutuma sahip olmasına rağmen bazı konularda farkında olmadan dindarların bazı yönlerine yönelik olumsuz tutum sergileyebilir.

Bilindiği gibi dini geleneklerde tutumun yukarıda belirtilen üç boyutu kaçınılmaz olarak bir biriyle iç içe bulunur. Örneğin İslam dini düşünce geleneğinde (İslami düşünürlerin – *Kelamcılar*ın – eskiden beri vurguladıkları gibi) bilişsel olarak özümsememiş dini bir

davranışın dinsel bir değeri yoktur. Ya da davranışa dökülmemiş bilişsel bir kabulün ciddi bir eksiklik taşıdığı düşünülür (Bağdadi, 1037).

Türkiye’de Dindarlık Ölçümü Çalışmaları

Türkiye’de dindarlığı ölçmek için yapılan çalışmalar başlıca iki grupta ele alınabilir: Birinci grupta yer alan dindarlık ölçeği çalışmaları daha çok uluslararası literatürde (özellikle Hristiyan geleneği içerisinde) geliştirilen bir ölçeğin Türkiye bağlamına uyarlanması şeklindedir. İkincisi grupta ise Türkiye’ye özgü İslami dindarlıkla ilgili özgün çalışmaları içermektedir.

Birinci grupta yer alan çalışmaların temel aldığı dindarlık modelleri arasında Glock (1962)’un dindarlığın farklı boyutlarına vurguyu içeren beş boyutlu dindarlık ölçeği yer alır. Bu beş boyut şunlardır: (1) ideolojik/inanç, (2) entelektüel/bilgi, (3) ritüel/ibadet veya dinsel davranış, (4) deneyim/duygu, (5) etki/diğer dört boyutun seküler dünyadaki etkisi. Bu konuyla ilgili çalışmalar doğrudan herhangi bir ölçeğin uyarlaması olmayıp bu modelden ilham alınarak yapılan çalışmalar olduğundan bununla ilgili çalışmalara ikinci grupta (Türkiye’de yapılan çalışmalar) değinilecektir. Bu grupta yer alan diğer bir uyarlama çalışması da Allport ve Ross’un (Allport ve Ross, 1967) din psikolojisi literatüründe önemli bir yere sahip iç-güdümlü dış-güdümlü dindarlık ölçeğidir. İç-güdümlü ve dış-güdümlü dindarlık ölçeği Dinsel Eğilim Ölçeği adıyla Kayıklık (Kayıklık, 2000) tarafından Türkiye literatürüne kazandırılmıştır.

İkinci grupta ise daha çok İslami ortadoksi diye isimlendirilebilecek ölçek çalışmaları yer almaktadır. Bunlardan Mutlu (Mutlu, 1989) tarafından geliştirilen İslami Dindarlık Ölçeği İslam’ın temel öğretilerini içeren maddelerden oluşmaktadır. (Örnek maddeler: “Allah gerçekten vardır” “Ölümden sonra bir hayat olacaktır”). Yine ikinci grupta değerlendirilebilecek bir ölçek Uysal (Uysal, 1995) tarafından Glock’un modelinden ilham alınarak (fakat farklı isimlendirmelerle) gerçekleştirilen İslami Dindarlık Ölçeğidir. Ölçek 5 boyutlu olarak geliştirmiştir (dinin hayata etkisi, inanç boyutu, bilgi boyutu, ibadet boyutu ve ibadetin ferdi ve sosyal fonksiyonu). Söz konusu ölçeğin iç tutarlılığı .97 olarak rapor edilmiştir. Bu ölçeğin de Mutlu’nun çalışmasında olduğu gibi daha çok İslami Ortadoksi’yi ve yaygın geleneksel dindarlığı ölçtüğü söylenebilir.

Uysal'ın çalışmasına benzer bir çalışma Dini Hayat Ölçeği adıyla Glock ve Stark (1965) ve Glock (1962) modelinden ilham alınarak Yıldız ve arkadaşları (Yıldız, 2006) tarafından geliştirilmiştir. Ölçekte 31 madde yer almakta ve dindarlığın inanç, duygu, davranış ve bilgi olmak üzere 4 boyutu ölçmektedir. Ölçekte yer alan tutumlar Likert tipi olmak üzere üç seçenek üzerinden ölçülmüştür ve yarıya bölme tekniğiyle elde edilen (split half) korelasyonu .86 olarak belirtilmiştir.

Bu alandaki üçüncü çalışma yine Glock modeli dikkate alınarak Onay (2004) tarafından Dini Yönelim Ölçeği adıyla geliştirilmiştir ve 16 maddeyle 3 boyutu ölçmek üzere tasarlanmıştır: (a) düşünce (örnek maddeler: *dinin toplum hayatı açısından faydalı olduğunu düşünürüm* ve *dinin yasak ettiği şeyleri yaptığım olur*), (b) davranış (örnek maddeler: *ibadetlerimi yaparım* ve *dinin sosyal hayat ile ilgili kurallarını yerine getirmeye çalışırım*) ve (3) duygu (örnek maddeler: *hata işlediğim zaman Allah'tan af dilerim* ve *Allah, herkesi kendi niyetine göre değerlendirir diye düşünürüm*) (Toplam alfa=.95). Son olarak Taş (2003) ta yine Glock modeli çerçevesinde değerlendirilebilecek *inanç boyutu* ve *ibadet ve sosyal hayat boyutu* olmak üzere iki boyuttan oluşan 12 maddelik bir Dindarlık Ölçeği sunmuştur (alfa=.93). Kuşkusuz burada sunulan ölçek çalışmalarının dışında da çalışmalar bulunmaktadır ancak çalışmanın kapsamı gereği bu kadarıyla sınırlı kalmıştır.

Dindarlığı ölçmeyi hedefleyen bu kadar ölçek bulunmasına rağmen neden yeni bir dindarlık ölçeği teklif edilmektedir? Burada bahsedilen ölçeklerde yer alan maddelerin yerel bağlam dikkate alınarak geliştirilmiş olması ve yüksek düzeyde bir iç tutarlılığa sahip olması önemli bir özellik olarak nitelendirilebilir. Bununla birlikte bazı konularda hala boşluk olduğu düşünülmektedir. Örneğin, bu ölçeklerden bazılarında yer alan tutumların 3 veya 4 seçenekli ölçekleme üzerinden ölçülmesi bu ölçeklerin ölçüm gerçek gücünü farklı göstermiş olabilir. Benzer biçimde söz konusu çalışmalarda genelde Glock modelinin belirlediği boyutların (yapı geçerliği dışında) genellikle diğer geçerlik özelliklerinden ve daha özelden doğrulayıcı faktör geçerliliğinden veya kriter geçerliğinden bahsedilmemiş gözükmektedir. Bu durumda dini yönelimi ölçen ölçeklerin bazı boyutlarının aynı olguyu ölçüyor olabilecekleri (yüksek korelasyona sahip olabilecekleri) ve dolayısıyla madde fazlalıkları olabileceği düşünülmektedir. Bu durum ölçeğin kullanışlılığını da daraltan bir özellik olduğundan dinsel yönelimi daha az karmaşık ve daha kullanışlı bir şekilde ölçmek için çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Dolayısıyla bu çalışmanın amacı (a) din psikolojisi ve din sosyolojisi gibi sosyal bilim alanlarında kullanılmak üzere alt boyutları istatistiksel olarak belirginleştirilmiş ve kullanışlılığı yüksek yerel biri dini tutum ölçeği geliştirmek; (b) bu ölçeğin alt boyutlarıyla birlikte geçerliliğini ve güvenilirliğini birden çok şekilde göstermek; (c) ve söz konusu ölçeği uluslar arası bilinen diğer ölçeklerle karşılaştırarak ona uluslar arası bir boyut kazandırmak olacaktır. Daha ileri vadede ise dindarlığın değişken olarak yer aldığı çalışmalarda bütünlük ve karşılaştırılabilirlik sağlamak için söz konusu ölçeğin yaygın kullanımını sağlamaktır. Bu çerçevede birbirinden farklı iki ayrı çalışmanın sonuçları rapor edilmiştir.

Araştırma I

Yöntem

Araçlar:

Ok-Dini Tutum Ölçeği: Ok-Dini Tutum Ölçeği yazar tarafından tutumun sosyal psikolojide vurgulanan üç ögesi (bilgi, duygu ve davranış) dikkate alınarak hazırlanmıştır. Yazar ölçeği, onun diğer dini tutum ölçeklerinden ayırt edilebilmesi için kendi soyadıyla nitelemiştir. Bilişsel boyutla kişinin dinle ilgili genel görüşünün nasıl olduğu, davranışsal boyutla kişinin davranışlarının dini değerler tarafından ne düzeyde yönlendirildiği ve duygusal boyutla kişinin dinin duyguya hitap eden yönü tarafından ne düzeyde etkilendiği ölçülmeye çalışılmıştır. Tutumun bu üç bileşeninin yanında, ölçülmek istenen tutum nesnesinin din olmasından ve dinde de Tanrı'nın merkezi bir yere sahip olmasından dolayı bu boyutlara bir de Tanrıyla ilişki boyutu eklenerek Ok-Dini Tutum Ölçeği 4 alt boyutu ölçmek için tasarlanmış bulunmaktadır.

Bu 4 boyut çerçevesinde dini tutumu ölçmek için literatürde yer alan ilgili çalışmalardan da yararlanılarak uygulamaya her bir boyuta 4 madde düşmek üzere toplam 16 maddeden oluşan bir madde havuzu ile başlanmıştır. Yapılan açımlı ve doğrulayıcı faktör analizleri ve güvenilirlik madde analizi ışığında her bir boyutu en iyi ölçen iki madde belirlenerek toplam 8 maddeden oluşan dini tutum ölçeği geliştirilmiştir.

Bağımsız Değişkenler:

Sekülerizm Ölçeği: Sekülerizm Ölçeği yazar tarafından geliştirilmiş olup maddeleri Ek'te de görülebileceği gibi din karşıtlığı, deizm, Müslüman olmama, sekülerizm ve

agnostisizm/bilinemezlik maddelerinden oluşturulmuş bir ölçektir. Bu haliyle ölçeğin dine karşı olumsuz bir tutumu ölçtüğü söylenebilir. Böyle olunca, bu ölçek bu çalışmada yer alan Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin Kriter (Criterion) Geçerliliği çalışmasına katkıda bulunabileceği düşünülmüştür. Ölçek aşağıda da belirtildiği gibi tatmin edici alfa katsayısına sahiptir. Bir hipotez olarak sekülerizm ölçeğinin Ok-Dini Tutum Ölçeği ile olumsuz yüksek bir korelasyona sahip olması beklenmektedir.

Kesin İnanç-Dünya Görüşü Ölçeği: Kesin İnanç-Dünya Görüşü ölçeği, inanç/dünya görüşü şemalarıyla ilgili yapılan diğer bir çalışma çerçevesinde geliştirilmiş bir ölçektir (Bkz. Ok, 2009; Cirhinlioğlu ve Ok, 2010). Kesin İnanç-Dünya Görüşü ölçeği, İnanç Gelişimi Kuramı (Fowler, 1981) ile ilgili yapılan çalışmalardan (Bkz. Streib ve ark., 2010) ilham alınarak İnanç/Dünya Görüşü şemalarından birini oluşturmaya yönelik olarak geliştirilmiştir. Kesin İnanç-Dünya Görüşü ölçeği inanç konusunda taviz vermez katı bir tutumu ölçtüğü varsayılmaktadır (maddeler için bakınız Ek). Diğer bir ifadeyle, ölçekle ideolojik dogmatizmin ve dinî/dinî olmayan fundamentalizmin karşılığı olabilecek zihinsel bir şemanın ölçülmesi planlanmıştır. Netice itibarıyla, söz konusu ölçek, Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin dinî/dinî olmayan fundamentalizmden farklı bir yapıyı ölçtüğünü göstermek ve dolayısıyla onun kriter geçerliliğine katkıda bulunmak için araştırmaya dahil edilmiştir. Hipotez olarak bu ölçek ile Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin yüksek bir korelasyona sahip olmaması beklenmektedir.

İnançta/Dünya Görüşünde Dönüşüm Ölçeği: Bu ölçek te Kesin İnanç/Dünya Görüşü ölçeği gibi İnanç/veya Dünya görüşü şemaları ölçeğinin bir alt ölçeğini oluşturmaktadır. Ölçekle geleneksel dünya görüşünde bilişsel köklü bir dönüşüm yaşanıp yaşanmadığını ölçmek için geliştirilmiştir (bkz. Ek). Dine olumlu tutumu olan kişilerin, aynı zamanda geleneksel değerlere bağlılığı da varsayıldığından, Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin Dönüşüm ölçeği ile yüksek olumsuz bir ilişkisinin olması beklenmektedir. Bu durumun Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin kriter geçerliliğine katkıda bulunacağı düşünülmüştür. Bu değişkenlerin yanında demografik değişkenler olarak cinsiyet (1 erkek, 2, kadın), yaş seçilmiştir.

Demografik değişkenlerin dışındaki ölçekleri oluşturan maddeler her biri 5'li Likert tipi ölçeklemeyle ölçülmüştür. Bu da "aşağıdaki ifadelere ne düzeyde katılıyorsunuz" ifadesinin ardından, her maddenin karşısında sunulan (sırayla) *hiç katılmıyorum, az, orta düzeyde, çok ve pek çok katılıyorum* ifadelerinin seçime sunulmasıyla gerçekleştirilmiştir.

Örneklem ve Uygulama

Anketin evrenini Cumhuriyet Üniversitesi ve Erciyes Üniversitesi öğrencileri oluşturmaktadır. Örneklem bu iki üniversitelerden seçilmiş olan yaklaşık 950 öğrenciye uygulanmıştır. Örneklemen seçilmesinde birden çok farklı demografik özellik taşıyan üniversite öğrencilerinin bulunması hedeflenmiştir. Her birinde yaklaşık sayıda kişilerin bulundurulması tasarlanan şu gruplar düşünülmüştür. Farklı dindarlık düzeyine sahip gruplar: Dindarlık düzeyinin etkisini fazla hissedenlerle az hissedenler; Farklı inanç/dünya görüşüne sahip olanlar: deist, ateist, agnostik vb.; erkek ve kadınlar; farklı bölümler: sosyal bölümler, sayısal bölümler vb.; farklı yaş grupları (ergenlik ve ilk yetişkinlik dönemleri); farklı eğitim düzeyine sahip (farklı sınıflardan) kişiler.

Söz konusu ölçeklerin yer aldığı anket formu bir araştırma şirketinin anket konusunda deneyimli çalışanları tarafından söz geçen iki üniversitede öğrencilerin dersliklerinde öğrenciler oturum halindeyken uygulanmış ve toplanmıştır. Anketörlere gerekli görülen noktalarda hatırlatmalar yapılmış ve gerekli önlemlerin alınması istenmiştir. Veri temizleme işlemi yazar tarafından önerildiği biçimde gerçekleştirilmiş ve çalışmanın güvenilirliğini zedeleyebilecek (yarıda bırakılmış veya sistematik hata içeren) anketler çalışmadan çıkarılmıştır. Veri toplama yaklaşık 20 günde tamamlanmış ve çalışmanın analizi yazar tarafından yapılmıştır. Analizde betimsel istatistiğin (ortalama, standart sapma vb.) yanında, madde analizi, korelasyon, açıklayıcı faktör analizi ve doğrulayıcı faktör analizi yöntemleri kullanılmıştır.

Bulgular

Ok-Dini Tutum Ölçeği maddelerinin faktörlere yüklenmiş biçimi Tablo 1’de görülebilir.

Tablo 1: Ok-Dini Tutum Ölçeği’nin faktör yükleri ve madde toplam korelasyonu

Ok-Dini Tutum Ölçeği ve Faktör Yüklemleri	Duygu	İlişki	Biliş	Davranış	Madde-Toplam Korelasyonu
Ezan, dua veya ayet gibi dini okumaları dinlediğimde duygulanırım	.86				.59
Dini etkinliklere katıldığımda gerçekten zevk alırım	.82				.60
Zor zamanlarda Allah'ın bana yardım ettiğini düşünüyorum.		.85			.52
Allah'ın bana çok yakın olduğunu hissediyorum.		.82			.57
Dini inancın gerekli olmadığını düşünüyorum (-)			.85		.42
Dinin toplumların geri kalmasına neden olduğunu düşünüyorum (-)			.82		.52
İnanıldığım dinin gereklerini yerine getirmeye çalışırım				.89	.44
Yaşamımın dini değerlere uygun olup olmadığına dikkat ederim.	.34			.69	.50
		42	16	11	9
		Açıklanan Toplam Varyans: %78			

Maddelerin belirlenmesinde bilindiği gibi iki yaygın kriterden (eigenvalue'nun 1'in üstünde olması veya Cattell'e göre faktör grafiğinde yatay çizgi düzleminin üstünde kalan faktörleri seçme) biri kullanılmaktadır. Bu çalışmada Ok-Dini Tutum Ölçeği'ni oluşturan faktörler birbirinden tamamen bağımsız faktörler olarak düşünülmendiğinden ve alt faktörlerin birbiriyle yüksek korelasyonu bulunduğundan faktör analizi yapılırken maddelerin 4 faktöre yüklenmesi faktör analizinde yüklemelerin 4 faktöre zorlamasıyla gerçekleştirilmiştir. Yorumlamada kolaylık olsun diye .30'un altında kalan yüklerin tabloda yer almaması sağlanmıştır. Tablo'da da görüldüğü gibi tüm maddeler tutarlı biçimde önceden tasarlanan ilgili faktörlere yüklenmişlerdir. Tüm maddeler toplam varyansın %78'ini açıklamıştır. Alt faktörler arasında en yüksek varyansı duygu faktörü açıklamıştır (%42).

Madde-toplam korelasyonu skorları 42-60 arasında yer almıştır. Bu düzeydeki korelasyonlarda ölçekteki hiçbir maddenin fazlalık olmadığı, yani her maddenin ölçeğin kalan maddeleriyle anlamlı bir ilişkiye sahip olduğunu göstermektedir. Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin kendi alt boyutlarıyla ve bağımsız değişkenlerle olan korelasyonu Tablo2'de sunulmuştur.

Tablo 2: Dinin tutum ölçeğinin betimsel sonuçları, alt boyutları ve bağımsız değişkenlerle olan korelasyonları

	N	Ort.	SS	Alfa	Cin	Yaş	Sek.	Dönüş.	Kes. İnanç	DT(T)	DTBil.	DTDuy.	DTDav.
Cinsiyet	934	1.51	.50	-									
Yaş	934	22.08	2.62	-	-.09**								
Sekülerizm	933	1.50	.64	.72	-.17**	.05							
Dönüşüm	915	1.81	.93	.79	-.15**	.05	.37**						
Kesin İnanç	931	3.48	1.16	.83	.01	-.04	-.21**	-.20**					
Dini Tutum (T)	933	4.05	.69	.81	.18**	-.03	-.62**	-.44**	.33**				
DTBiliş	925	4.48	.93	.70	.09**	.02	-.55**	-.40**	.15**	.70**			
DTDuygu	918	3.80	1.01	.77	.16**	-.02	-.43**	-.26**	.29**	.80**	.37**		
DTDavranış	918	3.64	.90	.60	.12**	-.06	-.43**	-.31**	.34**	.72**	.26**	.52**	
DTİliski	915	4.28	.88	.73	.14**	-.05	-.45**	-.35**	.18**	.75**	.45**	.43**	.37**

** p < 0.01 * p < 0.05

Tablo 2'de görüldüğü gibi, tüm ölçeklerin alfa düzeyleri tatmin edici düzeydedir. Bununla birlikte Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin davranış değişkeninin alfa katsayısı .60 diğerlerine göre görece düşük kalmıştır. Bununla birlikte bu skorun 2 maddelik bir ölçek için kabul edilebilir olduğu söylenebilir. Alt ölçeklerin kendi aralarındaki korelasyonları .26-.52 arasında değişmektedir. Bu da bu alt ölçeklerden her birinin diğerinden bağımsız olduğu ya da örtüşmelerin madde atılmasını gerektirmeyecek düzeyde olduğu anlamına gelmektedir.

Bağımsız değişkenlerden dönüşüm ve özellikle sekülerizm beklendiği gibi dini tutumla yüksek düzeyde olumsuz korelasyona sahip olmuştur (sırayla -.44 ve -.62). Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin kesin inançla olumlu ilişkisi beklendiği gibi çok yüksek çıkmamıştır (.33). Bu

durum dini tutumla Kesin İnanç/Dünya görüşünün ayrı ayrı olguları ölçtüğünü, dini tutum ölçeğinin inanç/dünya görüşü fundamentalizmini ölçmediği fikrini doğrulamaktadır. Dini Tutum'un ortalaması oldukça yüksek olması (4.5) ve standart sapma puanının görece düşük olması (.69) örneklemin yapısının dini tutum bakımından yüksek düzeyde homojen olduğunu göstermektedir.

Bağımsız değişkenler açısından düşünüldüğünde sekülerizm ve dönüşümün erkekler arasında, dini tutumun ise kadınlar arasında daha yaygın olduğunu göstermektedir. Yaş bakımından dini tutumda her hangi bir farka rastlanmamıştır.

Araştırma II

Yöntem

Araçlar:

Ok-Dini Tutum Ölçeği: I. Çalışmada yer alan ölçeğin aynısıdır. Tek istisna dini tutumun bilişsel boyutunu ölçen iki maddenin iyileştirilmesi amacıyla bu maddeler benzer içerikli iki maddeyle değiştirilmiştir (bkz. Tablo 3).

Francis Hristiyanlığa Yönelik Tutum Ölçeği (Francis Scale of Attitude Towards Christianity): Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin Geçerlilik düzeyini kriter geçerliliği düzeyinde incelemek için Francis tarafından geliştirilen Hristiyanlığa yönelik tutum ölçeğinin 7 maddelik kısa versiyonu (Bkz. Maltby ve Lewis, 1997) yazar tarafından tercüme edilerek Türkçeye ve İslam dini geleneğine uyarlanmıştır. Francis Hristiyanlığa Yönelik Dini Tutum Ölçeği güvenirlik ve geçerlilik çalışmaları yapılmış uluslar arası yaygın olarak kullanılan bir ölçektir (Bkz. Francis ve ark., 2005). Francis ölçeği tutum kuramına bağlı olarak geliştirilmiştir. Tutumun duygu, davranış ve bilişsel yönü olmakla birlikte Francis değerlendirmelerdeki belirsizliklerden kaçınmak için tutumun duygusal yönünü öne çıkarmıştır. Ölçeğin kısa formu 7 maddeden oluşmaktadır ve aşağıda da görüleceği üzere bu çalışmada da yüksek güvenirlik katsayısına sahip olduğu gözlenmiştir. Ok-Dini Tutum Ölçeğinin İslam dini geleneğine uyarlanan Francis Tutum ölçeği ile yüksek korelasyona sahip olması beklenmektedir.

İçgüdümlü-Dış Güdümlü Dindarlık Ölçeği (Intrinsic-Extrinsic Religiosity): Allport ve Ross (1967) tarafından geliştirilen ölçek din psikolojisi alanından en çok kullanılan dindarlık

ölçeklerinden biridir. Ölçek orijinalde İç-güdümlü ve Dış-güdümlü dindarlık olarak iki yapıyı ölçmek için tasarlanmıştır. İç-güdümlü dindarların dindarlıklarının samimi ve içten olduğu ve hiçbir çıkara dayanmadan yaşandığı varsayılmıştır. Yani dindarlık kendi içinde değerli görüldüğü için tercih edilmektedir.

Buna karşılık, Dış-güdümlü dindarlık, insanların sosyal ilişkilerinde yalnız kalmamak gibi dini kişisel bir amaca yönelik olarak kullandıkları dindarlık biçimini ölçmek için hazırlanmış bir ölçektir. Burada din kendi başına değerli görüldüğü için değil kişinin çıkar sağlama emellerine hizmet etmesi için kullanılmaktadır. Söz konusu ölçek yazar tarafından tercüme edilerek Türkçeye ve İslam geleneğine uyarlaması sağlanmıştır. Ölçeğin orijinalinde 9'u İç-Güdümlü dindarlığı ve 11'i Dış-Güdümlü dindarlığı ölçmek üzere toplam 20 maddesi bulunmaktadır.

İç-Güdümlü dindarlık ölçeğinin 9 maddeli alfa güvenirlik katsayısı .89 olarak belirlenmiştir. Ancak maddelerin incelenmesinde de görülebileceği gibi 3 madde (*"Benim için yalnız başına dini düşünce ve tefekküre dalarak zaman geçirmek daha önemlidir", "Sosyal dini bir çevreye katılmam gerekse, bunu sırf sosyal arkadaşlıklar kurmak için değil, dinimi daha iyi öğrenmek amacıyla yapardım", "Yalnızken yaptığım ibadetler, başkalarıyla birlikteyken yaptıklarım kadar anlamlı ve zevkli olur"*) doğrudan Hristiyanlık dinin aynı yönüyle (ibadetlerin tek başına yapmaya karşılık kilisede toplu olarak yapma boyutu) alakalı olup İslami dindarlığa uyumu mümkün olmadığından (İslam'da ibadetleri Cuma ve Bayram ibadetleri hariç camide yapmak Hristiyanlıktaki kadar öneme sahip değildir. Ayrıca Cuma ibadeti sadece erkekler için gerekli görülür) söz konusu boyut faktör analizi ve madde analizi göstergelerine bağlı olarak 6 maddeye indirgenmiş ve bu haliyle de ölçeğin alfa skoru .90 olarak bulunmuştur. Böylece ölçek hem yerleştirilmiş hem de değerinden ödün vermeden kullanımı ekonomik hale gelmiştir (Bkz. Ek. Tüm Maddeler). İç-güdümlü dindarlık boyutunun Ok-Dini Tutum Ölçeği ile yüksek ilişkisinin bulunması beklenmektedir.[†]

[†] 11 maddelik dış-güdümlü dindarlık ölçeğinin alfa skoru .59 olarak bulunmuştur. Açıklımlı faktör analizi sonucu, (Cattell Scree testi kriteri dikkate alındığında) bu ölçeğin gerçekte 3 ayrı yapıyı ölçtüğünü göstermektedir. Bunlardan 1.sinin, dinin etkisinin az hissedildiği bir durumu ölçtüğünü (sekülerleşmiş dindarlık: 3 madde; alfa=.60); 2.sinin dinin gerçekten dünyevi amaçlar için kullanılmasını içeren veya dinin dünyevi amaca hizmet için kullanımını içeren bir yapıyı ölçtüğünü (dünyevi amaçlı dindarlık: 3 madde, alfa=.70); 3.sünün de 2. sine benzer biçimde dinin sosyal yalnızlıktan korunmak için araç olarak kullanılmasını içeren bir eğilimi ölçtüğü (sosyal amaçlı dindarlık: 3 madde, alfa=.63) görülür. Dış-güdümlü dindarlığın 2 maddesi ise faktör analizi ve madde içerik incelemesi sonucunda ya içerik benzersizliğinden dolayı ya da dolduğu maddenin alfa katsayısına katkıda bulunmadığı için ölçekten çıkarılmıştır. (Maddeler için Bkz. Ek). Dış-güdümlü dindarlık boyutunun bu

Ok, Ü. (2011). Dini tutum ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi [Bağlantıda]. 8:2. Erişim: <http://www.insanbilimleri.com>

İnançta/Dünya Görüşünde Dönüşüm Ölçeği ve Kesin İnanç/Dünya Görüşü Ölçeği: Araştırma I’de yer alan ölçeklerin aynıdır ve yine bu çalışmada söz konusu ölçeklerin Ok-Dini Tutum Ölçeği’nin kriter geçerliliğine katkıda bulunması beklenmiştir.

Örneklem ve Uygulama:

Yukarıda geçen ölçeklerin yer aldığı anket bir devlet üniversitesinin farklı fakültelerinde (felsefe, ilahiyat, halkla ilişkiler, sosyoloji, Türk Dili) 388 öğrenciye sınıflarında dağıtılıp toplanmıştır. Öğrencilere çalışmalara katılıp katılmamakta özgür hissetmeleri söylenmiş ama gönüllü olmaları halinde bilimsel geleneğe önemli katkıda bulunmuş olacakları belirtilmiştir. Genellikle katılmayan öğrenci sayısı düşük (1-5) olmuştur. Elde edilen veriler yazar tarafından Araştırma I.’de belirtilen şekilde analiz edilmiştir.

Bulgular

Ok-Dini Tutum Ölçeği’nin faktör yüklenimleri Tablo 3’te sunulmuştur.

Tablo 3: Ok-Dini Tutum Ölçeği’nin faktör yükleri ve madde toplam korelasyonu

Kod	Ok-Dini-Tutum Ölçeği ve Faktör Yüklenimleri	Davranış	Duygu	Biliş	İlişki	Madde-Toplam Korelasyonu
Davran2	İnanmışım dinin gereklerini yerine getirmeye çalışırım	.85				.71
Davran1	Yaşamımın dini değerlere uygun olup olmadığına dikkat ederim	.84				.71
Duygu1	Ezan, dua veya ayet gibi dini okumaları dinlediğimde duygulanırım		.85			.74
Duygu2	Dini etkinliklere katıldığımda gerçekten zevk alırım	.40	.79			.76
Biliş1	Dinin gereksiz olduğunu düşünüyorum (-)			.87		.52
Biliş2	Dini inancın insanlara yararından çok zararı olduğunu düşünüyorum (-)			.80		.61
İlişki2	Allah'ın bana çok yakın olduğunu hissediyorum				.84	.72
İlişki1	Zor zamanlarda Allah'ın bana yardım ettiğini düşünüyorum		.33		.77	.76
		59	12	7	7	
		Açıklanan Toplam Varyans: %86				

Araştırma I’de açıklandığı gibi gerçekleştirilen Faktör analizi uygulamasında yine dini tutumun boyutları sadece kendi faktörlerine dolmuşlardır. Tek istisna kendi faktörünün yanında .40 düzeyinde davranış faktörüne de dolan duygu boyutunun ilk maddesidir. Araştırmacılar genellikle .40 üzerinde başka faktöre dolan maddeleri temkinle karşılarken burada ikinci faktöre dolumun sınır düzeyinde olması bu maddenin çok eleştirilebilir durumda olmadığını göstermektedir. Kaldı ki bu türden ufak çaplı dalgalanmalara sosyal bilimlerde olağan bir durum olarak bakılmaktadır. Bu haliyle Ok-Dini Tutum Ölçeği varyansın %86’sın

çalışmada yer alan Dini Tutum ölçeği ile çalışma amacı içinde ilintisi bulunmadığından karşılaştırmalı analizlere dahil edilmemiştir.

açıklamış olmaktadır ki Araştırma I'e göre bir gelişme olarak görülebilir. Dini Tutum'un Biliş boyutunu ölçen maddelerde yapılan revizyonun da bu maddelerin ölçek toplamıyla olana korelasyonunu (Araştırma I'dekine göre) iyileştirmiş gözükmemektedir. Dinin tutum ölçeğinin kendi alt boyutları ve bağımsız değişkenlerle olan korelasyonu Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4: Dinin tutum ölçeğinin kendi alt boyutları ve bağımsız değişkenlerle olan korelasyonu

	N	Ort.	SS	Alfa	Cin	Yaş	Francis	İçgüd.D	Kesin	Dönüş.	DT(T)	DTbilis	DTduygu	DTdavr.
Cinsiyet	388	1.71	.46											
Yaş	388	22.02	1.63		-.03									
Francis-Dini Tut.	388	4.43	.79	.92(7)	.14**	-.02								
İçgüd.Dindarlık	388	3.49	.97	.89(6)	.09	.01	.76**							
Kesin İnanç/DG	388	2.75	1.21	.82	-.09	-.03	.40**	.48**						
Dönüşüm	388	1.70	.80	.73	-.09	.11*	-.39**	-.39**	-.44**					
Dini Tutum (T)	388	4.09	.77	.90	.11*	-.02	.88**	.85**	.44**	-.41**				
DTBiliş	388	4.77	.67	.75	.14**	-.03	.74**	.51**	.27**	-.39**	.72**			
DTDuygu	388	3.80	1.07	.87	.09	-.04	.72**	.76**	.38**	-.29**	.87**	.51**		
DTDavranış	388	3.51	1.01	.86	.01	.01	.63**	.80**	.40**	-.33**	.84**	.44**	.67**	
DTİlişki	388	4.30	.92	.85	.14**	-.01	.86**	.69**	.37**	-.36**	.86**	.61**	.65**	.62**

** p < 0.01 * p < 0.05

Tablo 4'te görüldüğü gibi kullanılan ölçeklerin iç tutarlılıklarını gösteren alfa katsayıları oldukça yüksek çıkmıştır (.73-.92).

Francis Hristiyanlığa Yönelik Tutum ve İç-güdümlü Dindarlık ölçekleri beklentiye uygun olarak Ok-Dini Tutum Ölçeği ile çok yüksek bir korelasyona sahip olmuştur (sırayla .88 ve .85). Bu durum her üç ölçeğin de aynı olguyu ölçtüğü şeklindeki hipotezi doğrulamaktadır. Diğer taraftan kesin inanç-dünya görüşü ölçeği ile inançta/dünya görüşünde dönüşüm ölçeklerinin dini tutumla korelasyonları orta düzeydedir (sırayla .44 ve -.41). Bu durumda yine Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin kesin inanç/dünya görüşünden farklı olduğu ve inançta/dünya görüşünde dönüşümün de dini tutumun tam karşısı olamayacağını göstermektedir. Diğer ifadeyle, dine yönelik olumlu tutumda bile kısmi değişimin yaşanmış olabileceğini göstermektedir.

Dini tutum alt ölçekleri arasındaki korelasyonlar Araştırma I'de .26-.52 arasında değişmekte iken (ki bu durum alt ölçeklerin ya da boyutların birbirlerinin tekrarı olmayacak kadar bağımsız olmakla beraber birbirleriyle anlamlı ilişkiler içinde olduklarını göstermiştir), Araştırma II'de bu durum biraz farklı olarak alt boyutlar arasındaki korelasyonlar .44-.67 arasında değişmiştir ki bu durum da özellikle davranış-duygu, ilişki-duygu ve kısmen ilişki-biliş ikili ölçeklerinin belirli bir düzeyde birbirleriyle örtüştüğü görünümü vermektedir. Bu durumu alfa katsayılarının yüksekliği etkilemiş olabilir. Ancak doğrulayıcı faktör analizinin (DFA) aşağıda gösterdiği gibi bu durumun da alt ölçeklerden her hangi birinin çıkarılmasını gerektirecek düzeyde değildir.

Doğrulayıcı Faktör Analizi Çalışmaları (Araştırma I ve II)

4 alt ölçekli 8 maddelik Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin kuramsal yapısını çalışmada yer alan iki veride test etmek için Lisrel 8 ile doğrulayıcı faktör analizi-DFA (confirmatory factor analysis-CFA) yürütülmüştür. Her bir veri için hem birinci-düzey hem de ikinci-düzey DFA uygulanmıştır. Ayrıca 8 madde tek yapı olarak da test edilmiştir. Böylece 5 ayrı model oluşturulmuştur ki aynı ölçekle ilgili farklı modellerin bu konudaki karşılaştırılmaları bir üstünlük olarak görülür. Oluşturulan modellerin uyum indisleri Tablo 5'te görülebilir. Mekan sınırlılığından dolayı şekiller sadece Araştırma II'nin verilerinden seçilmiştir. (Bkz. şekil 1, 2 ve 3) . Şekil üzerinde standardize edilmiş regresyon ağırlıkları görülebilir.

Tablo 5: Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin CFI uyum indisleri

Boyut/model	X ² (SD)	P <	CFI	RMSEA	90% CI RMSEA	SRMR
1. Dini Tutum (Araştırma I) (Birinci-Düzey)	37.66(14)	.001	.99	.04	.03-.06	.02
2. Dini Tutum (Araştırma I) (İkinci-Düzey)	82.76(16)	.001	.98	.07	.05-.08	.04
3. Dini Tutum (Araştırma II) (Birinci-Düzey)	33.03(14)	.005	.99	.06	.03-.09	.02
4. Dini Tutum (Araştırma II) (İkinci-Düzey)	55.56(16)	.001	.99	.08	.06-.10	.04
5. Dini Tutum (Araştırma II) (Tek Faktör)	1.36(2)	.506	1	.00	.00-.09	.01

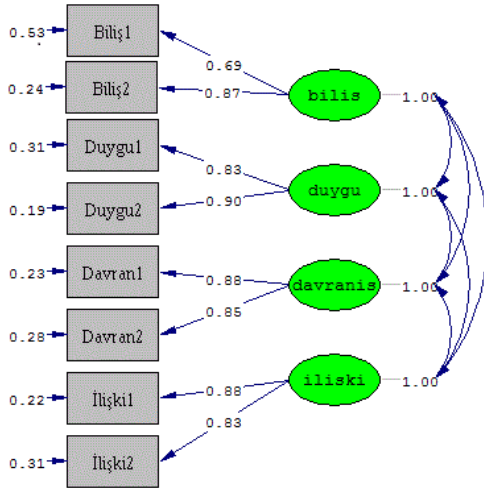
Uyumluluk (Fit) indisleri bakımından, *Comparative Fit Index (CFI)*, *Chi-square*, *Degree of freedom*, *P değeri*, %90 güven aralığı sonucuyla birlikte *Root Mean Square Error of Approximation (RMSEA)* ve *Standardized Root Mean Residual (SRMR)* sunulmuştur. Beauducel ve Wittmann (2005)'e göre bu indisler doğrulayıcı faktör analizi sonuçlarını değerlendirmede en geçerli bilgileri sunmaktadır.

X² değerinin sonucunun genelde (verilerin kuramsal modelle uyum halinde olduğunu doğrulamak için) anlamlı çıkmaması beklenir. Ne var ki büyük örneklemelerde genellikle bu testin sonucu anlamlı çıkmaktadır. Şimşek (2007)'e göre böyle durumlarda X² değeri serbestlik derecesine (SD) (degree of freedom) bölünmelidir. Bu bölmede modelin 2 veya altında olması tasarlanan modelin iyi bir model olduğunu, 5 veya daha altında bir değer olması modelin kabul edilebilir bir uyum iyiliğine sahip olduğunu gösterir. Yine Şimşek (2007)'e göre CFI sonuçlarının .90'dan büyük olması kabul edilebilir bir uyum değerinin; 95'ten büyük olmaları ise büyük bir uyum iyiliği değerinin göstergesi olarak kabul edilir. Benzer biçimde RMSEA ve SRMR'nin .05'in altında olması iyi bir uyumluluk değerini, .08'in altında olması kabul edilebilir bir uyum değerini gösterir.

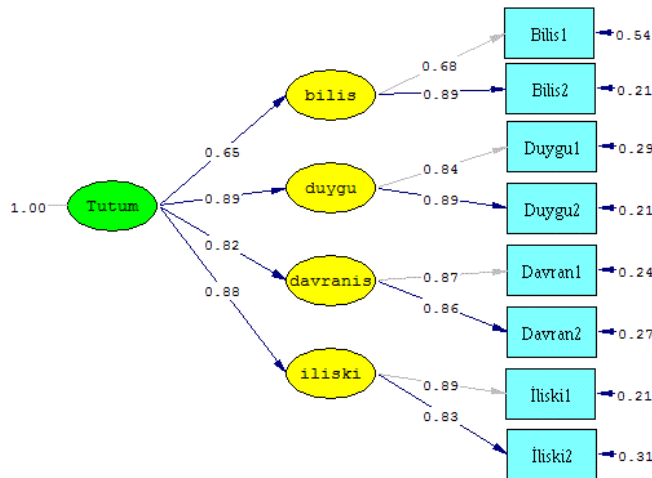
Tablo 5 incelendiğinde tüm modellerin istisnasız olarak ya iyi veya kabul edilebilir uyum değerine sahip olduğu görülür. En iyi değere 5. modeli oluşturan tek faktörlü yapının sahip

olduğu görülür. Ardından ikinci ve üçüncü sırayı Birinci-Düzey analizleri içeren sırayla 1. ve 3. modellerin oluşturdukları gözlemlenmektedir. Son olarak bir birine yakın değerlere sahip olan İkinci-Düzey analizlerinin (2. ve 4. modeller) son iki sırayı oluşturdukları görülmektedir.

Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin Doğrulayıcı Faktör Analizlerinin sonuçları Şekil 1, 2 ve 3'te görülebilir.

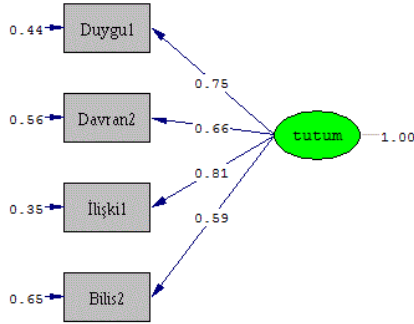


Şekil 1: Ok-Dini Tutum Ölçeği Birinci-Düzey DFA



Şekil 2: Ok-Dini Tutum Ölçeği İkinci-düzey DFA

Ok, Ü. (2011). Dini tutum ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi [Bağlantıda]. 8:2. Erişim: <http://www.insanbilimleri.com>



Şekil 3: Ok-Dini Tutum Ölçeği (Tek Faktör) DFA

Tek faktörlü model 8 maddeyle yapıldığında ciddi bir uyum yokluğu göstermesi beklenmelidir. Çünkü Ok-Dini Tutum Ölçeğinin alt ölçeklerinden her biri birbirine benzer iki maddeyle ölçülmüştür. Dolayısıyla DFA bu iki maddeden birinin çıkarılması gerektiğini önerecektir ki durum böyle olmuştur. Yani modelin en iyi uyum değerini birbirinden bağımsız 4 madde oluşturmuştur. Bu haliyle bu 4 madde Ok-Dini Tutum Ölçeğinin kısa versiyonu olarak görülebilir. Bu sonuçlara göre de Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin alt faktörleri ile birlikte iyi bir model olduğu söylenebilir.

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada dini tutumu ölçmek için geliştirilen bir ölçeğin iki farklı araştırma sonucunda elde edilen metrik özellikleri sunulmuştur. İki farklı uygulamada da ölçeğin alt boyutlarıyla birlikte tatmin edici yüksek iç tutarlılığa sahip olduğu, açımlısal ve doğrulayıcı faktör geçerliliği bulunduğu, ayrıca ayrı ölçek temelinde kriter geçerliliğine sahip olduğu görülmüştür. Ölçek son şeklini iki ayrı uygulamadan ikincisinde almıştır. Böylece Ok-Dini Tutum Ölçeği'nin (ODTÖ) yapılan iki ayrı çalışmada ve geçerlilik-güvenirlik testlerinde kullanımı uygun bir ölçek olduğu ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de uygulanan başka dindarlık ölçekleri de bulunmaktadır. Bu ölçeklere rağmen yeni bir ölçek geliştirmenin nedeni, geliştirilen ölçeğin metrik özelliklerine (geçerlilik ve güvenilirlik) daha fazla vurgu yapmak ve ölçeğe onu uluslar arası ölçeklerle karşılaştırarak daha fazla kabul edilebilirlik sağlamaktır. Ayrıca madde sayısı ekonomik ve içeriği ayırt edilebilir bir ölçeğin kullanımının pratik sonuçları da bulunmaktadır. Uluslar arası alanda da yaygın olarak kullanılan dindarlık ölçekleri bulunmaktadır. Ne var ki din psikolojine bakıldığında bu ölçeklerin büyük bir bölümünün Hristiyanlık dini geleneğine göre

yapılandırıldığı görülmektedir (örneğin bkz. İç-güdümlü dış-güdümlü dindarlık). Bu nedenle bu ölçekleri yerelleştirmeye çalışmak yerine (ki sonuçta genellikle eğreti bir duruş sergilemektedir) (Eleştiriler için bkz. Subaşı, 2002) İslam dini geleneği dikkate alınarak kendi kültürel geleneğinde gelişen bir ölçeğin daha anlamlı olacağı düşünülmüştür.

Dindarlığın kuşkusuz çok farklı yönleri vardır ve bir ölçek çalışmasında bu yönlerin kapsanması mümkün olmayacaktır. Bu çalışmada sosyal psikolojideki tutum kavramından yola çıkılarak bu çeşitlilikler sınırlandırılmış olmaktadır. Yani, dindarlık kavramının operasyonel tanımı, tutum kuramı çerçevesinde geliştirilmiştir.

Ufak tefek bazı eksikleri olsa bile araştırmaların düzenli bir biçimde tek bir ölçek üzerinde yapılması sonuçların tutarlılığı bakımından önemlidir. Çünkü böylece farklı kişiler tarafından yapılan çalışmaların karşılaştırılma imkanı bulunmuş olmaktadır. Bu çalışmanın amaçlarından biri de ölçeğin yaygın bir biçimde kullanılmasını sağlayarak araştırmalara ortak tartışma zemini sağlamaktır. Aksi takdirde, örneğin kadınların mı yoksa erkeklerin mi daha çok dindar olduğu yönündeki çalışmalar, farklı dindarlık ölçekleri kullandıkları takdirde muhtemelen farklı sonuçlar elde edeceklerdir. Bu da bilimsel araştırmaların faydasını ve güvenilirliğini gölgeleyerek enerji kaybına yol açacaktır. Gerçi aynı ölçeğin birden fazla kullanımı da (özellikle farklı örneklerde) farklı sonuçlar verebilir. Bu türden sonuçlar örneklerdeki farklılıklardan doğabileceği gibi, araştırmanın uygulanmasına yeterince titizlik gösterilmemiş olmasından da kaynaklanabilir.

Uygulamada sonuçları etkileyecek unsurlar arasında şunlar yer alabilir: katılımcıların ölçeği doldururken yanındakilerden etkilenmeleri (başkasının düşüncesini bilmesini istememesi, birlikte doldurma vb.), araştırmanın katılımcıların bıkmalarına ve dolayısıyla ölçekleri dikkatsiz yanıtlamalarına yol açacak kadar uzun olması, katılımcılara yeterli zaman verilmeyip acele ettirilmeleri, ölçek deneyiminin olmaması vb. Yukarıda da belirtildiği gibi kişinin kağıt kalem testine bağlı olarak tutumunun davranışını yordayabilmesi için dış faktörlerin etkisinin azaltılması gerekmektedir ki bu da yukarıdaki gibi konulara özen göstermekle sağlanabilir.

Bu çalışmada dini tutumun iki araştırmadaki sonuçlarına bakıldığından hem cinsiyet hem de yaş bakımından tutarlı sonuç verdiği görülmüştür. Buna göre her iki çalışmada da kadınlar erkeklere göre daha fazla dindar gözükmektedir. Yine yaşları birbirine yakın olan (üniversite öğrencilerinden oluşan) ilk yetişkinler arasında her iki çalışmada da dindarlık bakımından

Ok, Ü. (2011). Dini tutum ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi [Bağlantıda]. 8:2. Erişim: <http://www.insanbilimleri.com>

önemli bir fark bulunmamaktadır. Bu durum ölçeğin ayrı çalışmalardaki sonuçlarının tutarlı sonuçlar vermesi bakımından önemlidir.

Burada sunulan Ok-Dini Tutum Ölçeği İslam dini dikkate alınarak hazırlanmıştır. Söz konusu ölçeğin Türkiye dışında İslami geleneklerde de test edilmesi uluslar arası geçerliliğinin düzeyini gösterecektir.

Kaynaklar

- Allport, G. W. & Ross, J. M. (1967). Personal Religious Orientation and Prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5, 432-443.
- Aronson, E., Wilson, T. D., & Akert, R. M. (2010). *Social psychology*. Boston: Prentice Hall.
- Bağdâdî, A. M. (1037). *Usûlü'd-dîn*. Bağdat: Dâru'l Medîne
- Batson, C. D., Schoenrade, P., & Ventis, W. L. (1993). *Religion and the individual*. Oxford: Oxford University Press.
- Beauducel, A. & Wittmann, W. W. (2005). Simulation study on fit indexes in cfa based on data with slightly distorted simple structure. *Structural Equation Modelling: A Multidisciplinary Journal*, 12, 41-75.
- Cirhinlioğlu, F. G. & Ok, Ü. (2010). İnanç ya da dünya görüşü biçimleri ile intihara yönelik tutum, depresyon ve yaşam doyumu arasındaki ilişkiler. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 34, 1-18.
- Fowler, J. W. (1981). *Stages of faith. the psychology of human development and the quest for meaning*. San Francisco: Harper&Row.
- Francis, L. J. & Stubbs, M. T. (1987). Measuring attitudes towards Christianity - from childhood into adulthood. *Personality and Individual Differences*, 8, 741-743.
- Francis, L. J., Kerr, S., & Lewis, C. A. (2005). Assessing attitude towards Christianity among adolescents in South Africa: The Francis Scale. *South African Journal of Psychology*, 35, 147-155.
- Glock, C. Y. & Stark, R. (1965). *Religion and society in tension*. Chicago: Rand McNally.
- Glock, C. Y. (1962). On the study of religious commitment. *Religious Education*, 57, 98-110.
- Hunt, R. A. (1972). Mythological-symbolic religious commitment: the LAM scales. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 11 (1972), 42-52.
- Hutsebaut, D. (1996). Post- critical belief: a new approach to the religious attitude problem. *Journal of Empirical Theology*, 9, 48-66.
- Kayıklık, H. (2000). *Dini yaşayış biçimleri: psikolojik temelleri açısından bir değerlendirme (Basılmamış Doktora Tezi)*. Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

- Maltby, J. & Lewis, C. A. (1997). The reliability and validity of a short scale of attitude towards Christianity among USA, English, Republic of Ireland, and Northern Ireland adults. *Personality and Individual Differences*, 22, 649-654.
- Mutlu, K. (1989). Bir dindarlık ölçeği: sosyolojide yöntem üzerine bir araştırma. *İslami Araştırmalar Dergisi* 3(4), 194-199.
- Myers, D. G. (1990). *Social psychology*. (3rd ed. ed.) London : McGraw-Hill.
- Ok, Ü. (2009). Dini şemalar ölçeğinden inanç veya dünya görüşü şemaları ölçeğine. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35, 149-155.
- Onay, A. (2004). *Dindarlık, etkileşim ve değişim*. İstanbul: DEM.
- Spilka, B., Hood, R. W., Hunsberger, B., & Gorsuch, R. (2003). *The psychology of religion: an empirical approach*. (3rd ed.) New York: Guilford Press.
- Streib, H., Hood, R. W., & Klein, C. (2010). The religious schema scale: construction and initial validation of a quantitative measure for religious styles. *International Journal for the Psychology of Religion*, 20, 151-172.
- Subaşı, N. (2002). Türk(iye) Dindarlığı: yeni tipolojiler. *İslamiyat*, 5, 17-40.
- Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal eşitlik modellemesine giriş: temel ilkeler ve LISREL uygulamaları*. Ankara: Ekinoks.
- Taş, K. (2003). Dindarlık ölçeği: dini tutumlar üzerine bir araştırma. *Tabula Rasa*, 3, 239-247.
- Uysal, V. (1995). İslami dindarlık ölçeği üzerine bir pilot çalışma. *İslami Araştırmalar*, 8, 263-271.
- Yaparel, R. (1987). Dinin tarifi mümkün mü? *D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 403-417.
- Yıldız, M. (2006). *Ölüm kaygısı ve dindarlık*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yay.

Ok, Ü. (2011). Dini tutum ölçeği: ölçek geliştirme ve geçerlik çalışması. Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi [Bağlantıda]. 8:2. Erişim: <http://www.insanbilimleri.com>

Ek: Çalışmada Yer Alan Bazı Ölçeklerin Maddeleri

Çalışmada Yer Alan Bazı Ölçeklerin Maddeleri

Sekülerizm Ölçeği

- 1 Aslında ben bütün dinlere karşıyım (Din Karşıtlığı)
- 2 Yüce bir varlığa inanırım fakat hiç bir dini kabul etmem (Deizm)
- 3 İslam'ın temel değerlerine ve düşüncelerine inanırım (-) (Müslüman Olmama)
- 4 Benim için dini konulardan ziyade dünyevi konular daha önemlidir (Sekülerizm)
- 5 Tanrıyla ilgili konular bilinemez; dolayısıyla en iyisi bu konulardan uzak durmaktır (Agnostisizm)

İnançta-Dünya Görüşünde Dönüşüm Ölçeği

- 1 Galiba zamanla ailemde görüp öğrendiğim inanç veya dünya görüşünden uzaklaştım.
- 2 Eski inançlarımdan veya dünya görüşümden gittikçe koptum
- 3 Zamanla önceki inanç veya dünya görüşümden ayrılıp kendime göre yenilerini geliştirdim

Kesin İnanç veya Dünya Görüşü Ölçeği

- 1 İncim veya dünya görüşüm asla değişmez kurallara sahiptir
- 2 İncim veya dünya görüşümü oluşturan düşünceler nettir yorum kabul etmez
- 3 İncim veya dünya görüşümü oluşturan değerler sabittir, değiştirilemezler

İç-Güdümlü Dindarlık Ölçeği

- 1 Mecburi kalmadıkça ibadetlerimi aksatmam
- 2 Dinimin hayatımdaki diğer bütün işlerde yer alması için çok uğraşırım
- 3 Tanrının varlığını oldukça sık bir biçimde hissetmekteyim
- 4 Dini kitap ve dergiler okurum
- 5 Bütün hayata bakışımın arkasında dini inançlarım yer almaktadır
- 6 Din özellikle önemlidir çünkü yaşamın anlamıyla ilgili pek çok soruya cevap verir
- 7 Yalnızken yaptığım ibadetler, başkalarıyla birlikteyken yaptıklarım kadar anlamlı ve zevkli olur (çıkarıldı)
- 8 Benim için yalnız başıma dini düşünce ve tefekküre dalarak zaman geçirmek daha önemlidir (çıkarıldı)
- 9 Sosyal dini bir çevreye katılmam gerekse, bunu sırf sosyal arkadaşlıklar kurmak için değil, dinimi daha iyi öğrenmek amacıyla yapardım (çıkarıldı)

Dış-güdümlü Dindarlık Ölçeği

Sekülerleşmiş Dindarlık

- 1 Ahlaklı yaşadığım sürece neye inandığım o kadar da önemli değil
- 2 Dine inanmama rağmen hayatta çok daha önemli şeylerin bulunduğunu düşünüyorum
- 3 Bazen sosyal ve ekonomik şartlar gereği dini inançlarıma aykırı davranmamın zorunlu olduğunu düşünürüm
- 4 Dindar olmama rağmen, dini konuların günlük işlerimi etkilemesine izin vermem (Alfa katsıysını düşürdüğü için çıkarıldı)

Ruhsal-İyilik Amaçlı Dindarlık

- 5 İbadetin amacı mutlu ve huzurlu bir yaşam elde etmektir
- 6 İbadetin temel hedefi sıkıntılardan korunmak ve rahata kavuşmaktır
- 7 Dinin bana en büyük faydası, üzüntü ve talihsizlik anlarımdaki rahatlatmasıdır

Sosyalleşme Amaçlı Dindarlık

- 8 Dini sosyal bir çevreye takılmamın nedenlerinden biri, bu tür ortamlarda kabul görmeme yardımcı olmasıdır
- 9 Dine ilgi duymamın temel nedeni, dini sosyal çevrelerde hoş sosyal etkinliklerin yer almasıdır
- 10 İyi sosyal ilişkiler kurmak için dini sosyal bir çevre en önemli yerdir
- 11 İbadet etmemin temel nedeni bana ibadet edilmesinin öğretilmiş olmasıdır (İçerik farklı olduğu için çıkarıldı)

Francis Hristiyanlığa Yönelik Tutum Ölçeği (Kısa Formu)

- 1 Allah'ın bana yardım ettiğini biliyorum
- 2 Dini etkinliklere katılmanın zaman kaybı olduğunu düşünüyorum (-)
- 3 Allah daha iyi bir yaşam sürdürmeme yardım eder
- 4 Allah benim için çok anlam ifade eder
- 5 Namaz dua gibi ibadetlerin bana çok yardımcı olur
- 6 Allah'ın bana çok yakın olduğunu biliyorum

7 Kur'an'ın zaman aşımına uğramış olduğunu düşünüyorum (-)